

Nedka Kapralova

(Bulgaria, Institute of Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

Reader-sponsored School Literature during the Bulgarian National Revival (1835-1856)

Abstract: Reader-sponsored school literature published during the first half of the 19th century includes 27 titles (or 35% out of a total of 78 books published with the financial support of prospective readers) in the following fields of study: arithmetics (5), physics (1), phrasebooks (2), general knowledge (1), agriculture (1), diplography (1), history and religion (1), geography (6), stories (6), grammar (3).

The significance of school books for the advancement of society during the Bulgarian National Revival was immense. The Bulgarian spiritual revival began as an educational movement with a marked secular orientation. One of the major ways of meeting the need for education and enlightenment as a primary task for the society during the National Revival was through the original and translated textbooks created or adapted by Bulgarian scholars.

Some of the textbooks had a genre-specific structure, others resembled more “ordinary” books; some were markedly “Bulgarian” (even the books on arithmetic!), with which the authors obviously aimed to emphasise the ethnic belonging of the texts at a time of heightened national sensitivity; some were well-written, clear and readable, others may be criticised from a contemporary point of view, but all of them were subordinated to the great idea, the great goal of enlightening the backward Bulgarian people who had to catch up with the developed European nations.

The study is based on a detailed analysis of the data from the sponsorship lists published at the end of the books under discussion, which represent undisputed evidence for the actual reception of these works.

Недка Капралова

(България, Институт за литература, БАН)

Възрожденското спомоществователство за учебна книжнина (1835-1856)

Значението на учебната книжнина за развитието на българското възрожденско общество е огромно. А спомоществователството за тези съчинения е свидетелство за потребността от тях, за интереса към тях, както и за реалната им рецепция.

Българското духовно възраждане започва като просветно движение с ясно изразена светска насоченост. Както посочва А. Димитров в изследването си върху ролята на българското училище за националната революция,

Недка Капралова

„още със зараждането си новобългарското училище придобива няколко основни черти, които по-късно развива и които определят неговия облик: то е национално и демократично по характер, светско и общообразователно по съдържание и амбициозно и възискателно според самооценката си и предпочитанията си към добрите съвременни образци. Неговият демократизъм, чиито основни белези са достъпност, популярност и прогресивност, е не само наследен от особеностите на българския обществен живот, но е и съзнателно насочван и развиван” (Димитров 1987: 268).

Учебната книжнина, която излиза със спомоществователство през първата половина на XIX в., включва 27 заглавия (или 35 % от броя на книгите, публикувани със спомоществование, които са общо 78) и може да бъде разделена на десет тематични групи: аритметики (5), физика (1), разговорници (2), общи знания (1), земеделие (1), диплография (1), историко-религиозно съчинение (1), географии (6), истории (6), граматика (3).

Аритметики

Първата отпечатана аритметика, която в същото време е и първата, издадена със спомоществователство, е „Аритметика или наука числителна”¹ от Христати Павлович. Интересен е въпросът защо още в самото начало на печатната светска книжнина в България се появяват аритметики. Отговорът е очевиден: те са необходими за успешното развитие на търговията и запълват една празнота в обучението в българските училища, която карала българите от богатите семейства да изпращат децата си в гръцки училища, където се изучавали светски науки и сред тях така необходимата в практиката аритметика. Що се отнася до аритметиката на Христати Павлович, то тя поставя едно важно начало и нейните достойнства са посочени съвсем правилно от Г. Константинова:

„съставянето на пълна система на аритметическите термини в българския език, в това число въвеждането за пръв път на понятия като „единица”, „сума”, „събиране” и др.; това е първата българска книга, напечатана изцяло с гражданска азбука, а не с използваните дотогава църковнославянски букви, чиято графика е напълно различна; езикът на аритметиката е говорим, народен, макар и все още с неустановени норми, а правописът – значително опростен” (Константинова 2002: 24–25).

Аритметиката е написана като учебник и е била предназначена за преподаване в свищовското класно училище две години след неговото откриване. Всички правила са обяснени с подходящи задачи към тях. Учебникът завършва с една интересна част, наречена „Месецослов”, в която на учениците се обяснява как се изчисляват подвижните и неподвижните празници през годината. Впечатляващо е спомоществование за тази книга от Свищов: жителите на града се включват в

¹ Аритметика или наука числителна. Расположена на три части и окончавающа с един месецослов празничен. За българските деца кратко и весма ясно сочинена от суцаго из Дупница Македонска Хрисанта Павловича, учителя в славено-елинското в Сищов училище, който и на свят сега перво издава я, помощ земав от любоуочените единородни. Предстоявал и изправял негов ученик Христоул Костович с. В Белиград, у Княжеско-сербската типография, 1833.

подписка за 270 екземпляра и в списъка присъстват имената на много видни за времето си личности. Общо за книгата са били подписани 984 екземпляра от 423 лица (сред тях една жена) от 15 града и 9 села. Правят впечатление и множеството крупни спомоществования, очевидно предназначени за дарения на различни училища. Сред спомоществователите личат имената на множество нотабили: Вълко Теодорович Чалъкоглу и Рада Вълковица от Филибе, Димитрий Йоанович Станчогулу, Емануил Васкидович, Николай Д. Ценович и Кирияк Цанков от Свищов, Аверкий Петрович Рилец, Ставраки Шишманович от Видин, Никола Карастоянов и Захари Круша от Самоков и много други.

Две години по-късно, в 1835 г. в Крагуевац издават своето „Аритметическо руководство”² Неофит Бозвели и Емануил Васкидович. Двамата автори са сред най-видните български възрожденски книжовници. Изданието преминава през множество перипетии и накрая излиза благодарение на личната намеса на сръбския княз Милош Обренович (Кръстанов 1993: 110-127). Това е четвърта част от цикъла учебници, които двамата издават под заглавие „Славяноболгарское детоводство”. Книжката е малка – само 48 страници – и доста по-опростена от аритметиката на Христки Павлович, разделена е на три части с отделни глави, в които се обяснява дадено аритметическо правило, последвано от примери. Мотото в стихове подчертава важността на аритметиката за практическия живот и особено за търговията:

Науци са художне да счисляваш,
 Числата же предобре да познаваш,
 Ако не щеш никогаж да ся измамваш,
 Когда някому нещо ти продаваш.

Прави впечатление наличието на много свещеници сред спомоществователите, както и подредбата на имената в спомоществователския списък – тя следва броя на поръчаните екземпляри, като най-напред са изписани имената на тези, които са предплатили за най-много. Аритметиката всъщност е дело на Ем. Васкидович и се отличава с прост и ясен език и много добър правопис. Книгата е посветена на главния дарител, Христо Попович, който е и настоятел на изданието и името му присъства в спомоществователския списък. „Аритметическо руководство” излиза с подкрепата на 328 мъже от 16 града, 2 села и 2 манастира, подписали 462 екземпляра. Сред имената на видните спомоществователи могат да се споменат тези на учителите Ботю Петков и Райно Попович, на Евлогий Георгиев (Генчович), Христо Попвасилев и др.

Следващата аритметика е в превод от гръцки език и е дело на панагюрския учител Сава Радулов. Наречена е „Стихийная аритметика”³. Учебникът започва с обръщение към читателите, в което преводачът изтъква ползата от аритметиката и поднася извиненията си за евентуално допуснатите грешки в правописа и лексиката.

² Аритметическое руководство за наставление на българските юноши. Напечатано с одобрением его светлости князя сербскаго Милоша Теодоровича Обреновича на дар учащейся болгарской юностей, благословением же преосвященнейшаго Сербии митрополита г. Петра. Первом же издано от Неофита архимандрита Хилендарца, родом же Котлянца. И Емануила Васкидовича, Еллиногреческаго Сиштовскаго Училища Учителя. Част четвертая. В Крагуевце, у княжеско-сербской типографии, 1835

³ Стихийная аритметика. Сочинена на гречески от г. Ат. Гераки. А на болгарский язык переведена от Сава Илиевича [Радулов], панигюрца. Во употреблении болгарских училищ. В Смирне, в типографии А. Дамианова, 1843.

Тук трябва да отбележа любопитния факт, че екземплярът, съхраняван в НБКМ, е бил притежание на видният български възрожденски книжовник и учен Марин Н. Дринов, по онова време ученик в Панагюрище. Този учебник е убедителен пример за „поместно патриотично“ спомоществователство: в Панагюрище, родното място на преводача-учител, където той и работи, книгата е подкрепена от 195 мъже, подписали 247 екземпляра. Тази аритметика, обаче, е под равнището на предходните. Езикът е тромав. Правописът е с много грешки, изкуствен слог. Примерите не са отделени добре графично. Самият формат, 16°, не е подходящ за учебник. Но очевидно Сава Радулов се е радвал на огромна популярност в родния си град, което обяснява значителното спомоществование в Панагюрище, както и на други места, в резултат на което са били подписани общо 777 екземпляра от 593 лица (591 мъже и 2 жени) в 22 селища и в Рилския манастир. Интересен случай представлява и спомоществованието в Карлово за тази книга, където 91 мъже са подписали 101 екземпляра, като в списъка имената на „учениците школки“ предшестват тези на членовете на абаджийския и на кафтанджийския руфети, начело с двама протомайстори; а еленският учител Димитър Драганович купил 60 екземпляра, което позволява да предположим, че по тях е преподавал на своите ученици.

Наскоро след Сава Радулов, в 1845 г. Христодул Костович Сичан-Николов издава съчинената от него „Българска аритметика“⁴. В предговора си той обяснява, че е написал тази аритметика, за да даде на българските деца сравнителни мерки, тъй като в аритметиката, преведена от гръцки (сиреч аритметиката на Сава Радулов) са посочени само гръцките мерки. Особено впечатляваща в този предговор е частта, посветена на езиковия въпрос. В едно доста пространно изложение Сичан-Николов се опитва да убеди българите, че трябва да пишат на „славянски“, защото така ще могат да се разбират с всички славянски народи. За това той е критикуван от Богоров, който във в. „Български орел“ го обвинява, че се стреми към някакъв „панславянски“ език. Аритметиката на Сичан-Николов не привлича вниманието на видните му сънародници, тя излиза със спомоществованието на 296 лица (292 мъже и 4 жени) в 8 града: Букурещ, Браила, Галац, Гюргево, Цариград, Габрово, Враца, Карлово, подписали общо 499 екземпляра. Трябва да се отбележи, също така, активното участие на букурещките българи, които правят множество дарения за свищовското училище, както спомоществованието за 10 екземпляра на габровското училище.

Последна в тази група е „Опитна численица“⁵, преведена от гръцки от Христо Михаил Златев. Книгата има две предисловия: „Предисловие писателя кам читателя“, в което се подчертава ползата от изучаването на математиката и особено от опитна численица за упражняване на знанията, и „Предисловие преводателя“, в което преводачът Христо Златев потвърждава казаното от гръцкия автор и моли читателите

⁴ Българска аритметика. Сочинена от Хр. К. Сичан-Николов. Букурещ. Напечатана у Йосифа Копайнига, 1845.

⁵ Опитна численица. За употребление на тях, които ся учат на най-долните чинове на Елленските училища. От Х. Вафа. Издание трето. Нарастено и поуправено на 1846. А нине же първо преведена на Българо-Славянски език от писателев ученик Х. Златевич Михаила, учителя на Шумен с истата цена за учениците, които свършват заемното учение и постъпват на най-долний чин на славянското училище. Довърши превода в Шумен на 10 Декемврия 1850. Издание първо. Типографията Ц. вестника, 1852. Трябва да се отбележи, че, за съжаление, не бе намерен екземпляр от тази книга с напълно запазен списък на спомоществователите. Поради тази причина данните за тази книга са непълни.

си да не го осъждат много за допуснатите грешки в правописа. Може би с основание е молел за снизхождение, тъй като езикът му търпи доста критика, тъй като е смесица от източен диалект с църковно-славянски и на места с невъзможен словоред. Но изглежда, че преводачът е бил почитан и уважаван от съвременниците си личност, защото книгата му излиза със спомоществованието на множество видни българи от първата половина на XIX век: общо 381 лица (379 мъже и 2 жени) в 12 града (сред тях Букурещ, Галац, Цариград, Шумен и др.) и 3 села, подписали 778 екземпляра.

Физика

Тази група включва само едно произведение – „Извод от физика”⁶ от Найден Геров. Това е единственият учебник по физика, който излиза за целия период на Възраждането. Всъщност той е написан под формата на последователно изложение, като книга, а не следва структурата на учебник – теоретични части, подкрепени с примери и задачи за решаване. Както посочва авторът в предисловието, физиката е „висока и пространна наука”; той се е старал изложението да е ясно и разбрано; проблем е било предаването на термините, поради липсата на предходна традиция в тази област – поради това Геров е заел някои термини от руски език, а други сам е съчинил:

Всичката си сила употребих да направя тоя книга каквото трябва, и пак намирам сега в нея някои работи, които можеха да бъдат другояче по-добре. Никакво пръво дело не бива свършено. Аз ще бъда рад на работата си, ако може да послужи тая книга за предаване в нашите училища (разр. моя – Н. К.), поне сега за малко време, докле да застигнат в отечеството ни ученици, вредни за по-основателно изучение някои науки, и да ся напише друго по-добро ръководство за физика. [...] За напечатанието тая книга много ми предстояваха Господин Гавриил А. Морovenов и Г. Константин Д. Морovenов и тям особено съм благодарен, като видя труда си издаден на свят.

„Извод от физика” излиза със спомоществованието на 575 лица (569 мъже и 6 жени) в 18 градове и големи села от градски тип (като например Копривщица), подписали 728 книги. Както може да се очаква, активността на жителите на Копривщица, родното място на автора, е изключителна – там са подписани 250 екземпляра от 163 мъже, като участва и целият абаджийски и чорапчийски еснаф (общо 44 души), начело с устабашията, а отделно общината еснафска е подписала 4 екземпляра. Записани са и множество видни личности, което е естествено предвид популярността на автора и значимостта на предлаганата книга: Йоаким Груев, Любен Каравелов (в този момент абаджия в Копривщица), Аверкий Петрович, Райно Попович, Ботю Петков, Марин Дринов, Захари Княжески, Александър Екзарх, Стоян и Христо Караминкови, Захари Икономович Круша, Георги Йошев, х. Найден Йованович и много други (липсва, обаче, х. Геро Добрович, бащата на автора, който е известен учител в Копривщица!).

⁶ Извод от физика. Написан от Найдена Герова. Част пръва. В Белград. Печятано в правителствената книгопечатня, 1849.

Разговорници

Тази група включва две книги: „Разговорник греко-болгарский”⁷ от Христати Павлович (1835) и „Краткий турско-болгарский речник и разговорник”⁸ от Пенчо Радов (1851).

„Разговорник греко-болгарский” е издание, което може да бъде причислен и към историческите произведения, защото в него авторът прибавя една кратка българска история, която може да бъде разгледана отделно. Този труд на Христати Павлович привлича вниманието с предговора си, в който авторът пространно разсъждава за значението на спомоществателството, за скъперничеството на богатите и потребата от книги. За да обоснове нуждата от този разговорник, Павлович подчертава значението на гръцкия език и защо всеки трябва да го владее (с. IV –V):

Понеже сос него (греческия език) можете секаде да отидете, и отидевше да бидете без утеснение, и да извършете секой свой подлог благополучно. А защо; защо секаде се нахожда: нахожда се в сичката Тракия, нахожда се в Македония, во Азия, в морето сичкото, во Италия, во Немция, во Франца и проч.

В същото време авторът, който е виден елинофил, добре разбира опасността от влиянието на гръцкия език и култура за асимилацията на българите, затова предупреждава с патоса на бащата на Българското възраждане – Паисий Хилендарски – своите единородци да не забравят кои са и да не се срамуват от своето име, а да помнят, че всичката слава идва от учението и че някога и българите са били славни и пак могат да бъдат:

Който успее в тоя толку потребен язык, и научи го совершенно, молим му се со слези, да не уничтожава своя род Болгарский, именуваючи ся, каквото много безумни прават, Грек. Но защо да се наречеш Грек, о, безумне и несмысленне человек; защо са Греците по-славни ли от Болгарете; за това, ще речеш. Но ако те попитам от где са Греците по-славни; как ще ми отговориш. От учението. Но кога от учението бива славата, ти все именуваеш се Грек, ако не си учен, и все не именуваеш се Болгарин, ако си учен: защо много убо и Елада роди волове, много же и Болгария философе, и разумей, що говорим (с. V).

Разговорникът е разделен на три части. Първата предлага на читателя 4000 думи, подредени от автора тематично, съобразно неговото виждане за същността на значенията им: божествени, дяволски, стихии, въздушни явления и т.н., а не по азбучен ред, както би могло да се очаква за един речник. Втората част предлага образци за „лесни и благородни разговори” в различни области на живота. Третата част включва „Сокращена болгарска история”, която, както посочва Г. Константинова, е първата печатна българска история, поместена в този разговорник, за да покаже на тези, които се захващат да изучават гръцки език, колко славни са били българите (Константинова

⁷ Разговорник греко-болгарский за ония, които желаят греческий язык да се научат, при когото и една кратка Болгарска история приложи се. Собран и сочинен от Христати П. Дупничанина, учителя в Славено-елинското в Сишов училище, който сега първо на свят издава го. Предстоявал и изправял шура его Яков Илиевич С. В Белграде, у Княжеско-сербской типографии, 1835.

⁸ Краткий турско-болгарский речник и разговорник, списан и на тип издан в полза и употребление своих соотечественников от Пенча Радова, карловца. В Белград, печатано в Правителствена книгопечатня, 1851.

2002, 25–30). Безспорно, от съвременна гледна точка, най-голям интерес представляват предговорът на Павлович, в който са отразени вижданията на автора за съвременните му събития, и кратката българска история. Но за съвременниците му вероятно и другите две части са били полезни и нужни. Книгата обаче не получава особено силна подкрепа от бъдещите си читатели. Тя излиза със спомоществованието на 93 лица (92 мъже и 1 жена) в девет града и два манастира, подписали 198 екземпляра, като, разбира се, спомоществователството в Свищов – мястото, където работи и живее Христати Павлович, – е най-значително (41 мъже подписват 89 екземпляра). Трябва да се отбележи, също така, почти идентичното спомоществование за „Разговорника” и за „Писменика”, който Павлович издава в същата 1835 г., и който ще бъде разгледан по-долу.

Краткият *Турско-български речник и разговорник* на Пенчо Радов е първият подобен речник, който се появява в българската книжнина от XIX век, факт, който вероятно заслужава повече внимание и може да бъде тълкуван различно, но не това е предмет на настоящата работа. В своя предговор авторът мотивира избора си с това, че турският е красив език и, освен това, „защото е и необходимо нужен всякому жителю на империята отоманска аки язык господствующий”. За излизането на речника е отпечатана обява в „Цариградски вестник”, брой 31 от 21 април 1851 г. Той получава спомоществованието на 48 мъже в 9 града, подписали 352 екземпляра. Сред видните личности личат имената на владиката Стефан Ковачевич, на Димитрий М. Тошков, Христо Попвасилиев, х. Найден Йованович.

Общи знания

Тази група включва една книга – „Общи знания всякому человеку нужни”⁹, преведена от сръбски от Стефан Колнов. Тази малка книжка също впечатлява с предговора си, в който преводачът излага възгледите си за развитието на българската култура и литература и поднася една своеобразна програма за развитие и напредък, като повтаря този основен за българското общество през XIX век мотив: и ний сме били славни някога, а сега не сме, но като се учим и умножаваме книжнината си, пак ще станем славни:

Има много народи, които са славят днес, или по-добре да кажа: в сегашният век, с просвещението си и художествата си; които, милостиви благочитатели!, и те биле са испървен в една такава глупост и простота, както сме и мы днес. На техните учени мъжие трудили са ся неуморно така, дето вечно техните имена са славят, и то не само помежду техните синове и братия и в тяхната земля, ами по цяла вселенная; и за великите и умните техни трудове приели са от Народите такава една вечна слава, дето сичката Европа, даже и на децата техни в сърдцата са записало тяхното славно име [...] Следователно това тяхното общо желание и тоя техний труд показова пример и на други забравени Народи да са сетят техните учени мъжие да принесат според силите си от малко малко нещичко за Народността си, за да са изпълнят речите на многотрудният Латински писател и

⁹ Общи знания всякому человеку нужни. Преведе от сръбский на българский язык Стефан П. Иов. Колнов. В Белград, в Правителствената книгопечатня, 1855.

оратор Виргилий, който дума: „Nihil de nobis sine nobis” (сир. Нищо в нас без нас).

„Общи знания” представляват малка книжка, in-16°, 156 с., в която са застъпени накратко почти всички области на човешкото знание: за човека, за растенията, за животните, за рудите, за полезните изкопаеми, за землеописанието, из историите (тук няма и дума за българската история, но пък доста пространно са представени френската, немската и руската истории), за Бога, за верозаконието и църквата, пословици. Може да се допусне, че тази книжка е била доста полезна с краткото поднасяне на основни знания, „всякому человеку нужни”. Излизането на книгата е отбелязано с известие, публикувано в „Цариградски вестник” (година V, брой 234 от 23 юли 1855), подписано от самия преводач. Книгата получава подкрепата на 498 лица (493 мъже и 5 жени) в 21 селища в България (16 града и големи села от градски тип и 5 села) и в Белград, подписали 667 екземпляра. Сред имената на спомоществателите присъстват и тези на доста видни личности, предимно сред учителите; трябва да се отбележи спомоществателството на четири рufета в Стара Загора – родното място на преводача (където, напълно естествено, е отбелязано доста значително спомоществование: 121 мъже подписват 160 екземпляра), както и няколко дарения за училища.

Земеделие

Тук също е включено само едно произведение – „Земеделие”¹⁰ от Никола Икономович. Това е малка книжка, in-16°, текстът заема 122 страници, а спомоществателският списък е поместен на 12 страници. Книгата е написана ясно, езикът е много приятен за четене, след всеки пример има въпроси и отговори, за да могат децата полесно да запомнят поднесените знания. Трудът започва с кратък увод, който подчертава значението на земеделието като извор за богатството на един народ:

Земледелието е не токо едно от първите занятия на челяка, но и най-полезно от сичките други, защото е извор на сичките добрини и истинско богатство на един народ, когото храни и му подава сичките нужни за живението. За туй и справедливо са почита и са привожда ежедневно в напреднина у просвещенната Европа, защото помага за изобилието и доброто домоправление, от което зависи общото и особно на секиго челяка благополучие.

Преводачът подчертава, също така, че макар и българите да нямат такива големи земеделски имоти, за каквито се говори в книгата, то те са основно земеделци, не само в „Турската държава”, но и навсякъде другаде, където живеят, и затова тази книжка ще им бъде водител, на тях и на децата им, в техните ежедневни земеделски работи. И при тази книга, както в много други случаи, е засвидетелствано особено активно спомоществование в родното място на автора – Жеравна, – където са подписани 43 екземпляра от 34 мъже, начело с братята на Н. Икономов, а в списъка виждаме изброени имената на вероятно всички нотабили в това голямо българско село. Като цяло, „Земеделието” излиза със спомоществателството на 439 лица (434 мъже и 5 жени) в 14 града (сред тях Браила, Галац и Белград) и 14 села, подписали 782 екземпляра, а сред видните личности могат да се споменат учителят от Русе Параскева

¹⁰ Земледелие, съставлено от Никола Икономовича, жеравнянца. Белград, в Княжеско-Сръбската печатня, 1853.

Дамянов (един от най-активните спомоществователи до 1856 г.), Христо Драганов, Рашко Блъсков, Сава Доброплодни, Христо Мих. Златев, Добри Чинтулов, х. Найден Йоанов, Рали Мавриди, Пенчо Радов, Никола Ст. Михайловски, Стефан Пенъов и др.

Търговски ръководства

Тук е включено съчинението *Диплография*¹¹ от Стоян и Христо Караминкови. Авторите на книгата са известни и богати търговци в Цариград, родом от Калофер. Христо Караминков е един от активните участници в църковната борба и е известен като първия българин, осъществил околосветско пътешествие. Той не е имал особено високо образование, но очевидно търговската практика му била дала много нужни знания, така че двамата с по-големия му брат решават да издадат тази толкова необходима за практическите търговски дела книга – ръководство. Книгата няма никакви паратекстове. Интересът към нея е предимно професионален. Тя излиза със спомоществователството на 493 мъже в 21 селища (все големи градове и села, сред които особено се отличава участието на българите в Цариград и Галац), подписали 591 екземпляра. Сред видните спомоществователи виждаме имената на множество търговци и учители.

Историческа география

Тук също присъства само едно произведение: „Отговор на Г. Боревата книжка”¹², което има характеристиките не толкова на учебник по история, колкото на догматичен текст – отговор на друг догматичен текст. Книгата разглежда въпроса на кого принадлежи Божи гроб и е отговор на книгата на френския автор Йожен Боре, който представя православните християни като фанатици и варвари. Предназначението на тази книга е да докаже, че

„светите места са принадлежали на православните още и от първите години на християнството, че никога не са преставали и че ся потвърдяват, като законни, от най-важните и най-високите доказателства”.

Книгата е написана интересно, четивно и интересът към нея е бил голям, за което свидетелства спомоществователският списък, който започва с Цариград, където 136 мъже подписват 511 екземпляра (начело е владиката Стефан Ковачевич, подписал 100 екз., следват множество търговци и занаятчии, подредени по еснафи, а видните спомоществователи са много: Неофит П. П. (Рилски), х. Иларион х. Стоянов (Макариополски), епископът на Прикес Прокопий, Георги Раковски, Христо Тъпчилещов, Никола Тъпчилещов, х. Рали х. П. Мавридов, Димитър Тошков, Георги Золотович, Георги Тошкович, Гавриил Морovenов, Салчо Чорбаджи, Стоян Каблешков, Димитър хаджи Несторов, Стоян Караминков, Христо Караминков). Като цяло за тази книга са подписани 1634 екземпляра от 389 лица (388 мъже и 1 жена) в 22 града (сред тях 3 града в Румъния: Букурещ, Браила, Галац). Трябва да се отбележи и особено

¹¹ Диплография или как ся дръжат търговски книги. От Стояна и Христа Д. Караминкови. Цариград, в книгопечатницата на Цариградский вестник, 1850.

¹² Отговор на Г. Боревата книжка наричаема Вопрос на святите места. От французский язык. Иждивением П. Х. Хр. П. И. Цариград. Печатница Ц. вестника, 1851.

активното спомоществователство в малкото градче Горна Оряховица, където 100 мъже са подписали 264 екземпляра, както и специалното участие на няколко занаятчийски еснафа. Този факт дава основание да се предположи, че преводачът е родом от този град, макар че няма никакви други данни, а книгата дори не е отбелязана в Репертоара на българските възрожденски книги.

Географии

Тази група е по-голяма: тя включва 6 учебника, издадени между 1842 и 1856 г. Географските съчинения са призвани да играят особено важна роля във формирането на миогледа на човека на Модерното време. Както посочва Н. Данова,

„наравно с историята тя (географията) се превръща в едно от идейните оръжия а Просвещението в борбата за утвърждаването на нов миоглед. Израз на съзнанието за големите възможности за въздействие на географията е следната мисъл на Д'Аламбер в уводното слово към Енциклопедията: „Хронологията и географията са двете издънки и двете подпори на науката, за която ние говорим (историята – бел. Н. Д.): едната, така да се каже, поставя хората във времето, а другата ги разпределя върху нашето земно кълбо” (Данова 1994: 338).

В историята на българската наука „формирането на географските знания следва очертаните при гърците и останалите европейски народи закономерности” (Данова 1994: 341). При проследяването на появата на географските съчинения ясно проличава съзнанието на възрожденските книжовници за ролята на географските познания в процеса на формирането и съзряването на националното съзнание.

За пръв път в новата българска литература от началото на XIX век географски знания са поднесени в „Рибния буквар” на Петър Берон, излязъл в 1824 г. След него Ан. Кипиловски предлага географски знания в книгата си „Свещено цветоеобращение”, като поддържа тезата за важноста на географското знание като ключ към историческото познание.

В 1835 г. Неофит Бозвели и Емануил Васкидович издават география, в която „вниманието се насочва към материалния живот на човечеството, към търговията и учебното дело. Описанието на българските земи дава повод за разсъждения относно съдбата на отечеството и възпитава в патриотизъм” (Данова 1994: 341).

Хронологически първият учебник по география, излязъл със спомоществование, е „Математическа география”¹³, преведена от руски език от Иван Богоров. Тази малка книжка от 72 страници, включваща предговор, посветен на езиковия въпрос и по-специално на членната морфема в съвременния български език, предизвиква бурни дебати в българското общество, отразени на страниците на периодичния печат, в който вземат участие най-представителните фигури в българския културен живот по онова време. Що се отнася до нейното издаване чрез предварителна подкрепа, то тя е съвсем малка – книгата излиза със спомоществованието на 24 мъже и 1 жена, само в Одеса, подписали 105 екземпляра. Но пък всичките спомоществователи са видни за времето си личности.

¹³ Математическа география. Преведена от руският на новобългарският език. Част първа. Одеса, во Брауновата типография, 1842. (Превод Иван Богоров)

На следващата година Иван Богоров издава „Всеобща география за децата”¹⁴, отново преведена от руски език. Това е учебник, предназначен да се преподава по него в българските училища, и е написан на родния диалект на преводача, който застъпва гледището, че именно неговият роден говор трябва да бъде възприет като основа, на която да се гради новобългарският книжовен език. Спомоществователството за тази книга е по-значително: 308 мъже и 1 жена в 10 големи града (всички в чужбина и центрове на голяма и активна българска диаспора: Одеса, Галац, Браила, Букурещ, Крайова, Плоещ, Брашов, Темишвар, Будапеща, Белград) подписват 579 екземпляра. Трябва да се отбележи присъствието в спомоществователския списък на особено голямата българска колония в Браила, огромният брой видни личности, множеството чужденци, както и подчертано големият брой търговци.

В същата 1843 година Константин Фотинов превежда от гръцки език „Общее землеописание”¹⁵. Това е една от книгите с най-значително спомоществование, излезли до средата на XIX век.

Както справедливо посочва Н. Данова,

„Фотинов е сред първите представители на българската възрожденска интелигенция, които осъзнават необходимостта да бъдат съставени специални трудове, даващи познания в областта на географията. Издадената от него през 1843 г. география представлява „нещо съвсем ново в нашата учебна книжнина” (по думите на Ив. Д. Шишманов) както по отношение на дадената в нея информация, така и по своя метод. Обстоятелството, че именно книгата по география заема централно място в книжовната продукция на Фотинов, е напълно в съгласие с просвещенската концепция за голямото значение на тази научна дисциплина” (Данова 1994: 337-338).

Проследявайки развитието на Фотинов като книжовник, Н. Данова убедително доказва силното влияние на гръцката книжовна продукция върху българския автор. Особено внимание заслужава посоченият от нея факт, че Фотинов е притежавал в личната си библиотека две географски книги на гръцки, като за едната от тях е бил спомоществовател. Става дума за преведената от К. Кумас география на френския автор А. Балби, излязла в четири тома през 1838–1839 г. Фотинов е спомоществовател за второто издание. Фактите от живота на Фотинов сочат, че по това време той вече работи над своята география и в 1842 г. отпечатва обявление за нея, което сам разнася по време на пътуването си в България през 1842 г. и събира спомоществователи за книгата си. Същевременно това обявление е разпратено и до негови познати в различни български градове и в чужбина, където живеят българи, както свидетелства неговата кореспонденция. И в своите писма Фотинов подчертава важността на книгата, която е превел, като например в писмото си до Райно Попович пише, че „това съчинение надминава всички желаяния, то е подходящо за всеки човек и колкото е понятно за

¹⁴ Всеобща география за децата (от В. Бардовски). Преведи от руският език Ив. А. Богоев (Ч. 1–3). Белград, в Княжеско-сърбската типография, 1843.

¹⁵ Общо землеописание вкратце за сичката земля. Преведено от Греческий на Славеноболгарский язык, умножено же с распространением и прибавлением многообразных потребных областей и сега перво на свят издано трудом Константина Г. Фотинова С. Смирна, в типографии А. Дамианова, 1843.

простия народ, толкова е интересно и за сериозния, ученолюбивия и родолюбивия (читател)” (Данова 1994: 343–344).

В своето текстологично изследване на географията на Фотинов, Н. Данова установява, че той „използва доста свободно гръцкия първообраз, като само понякога се придържа към гръцкия текст”, налице са „редица елементи на побългаряване”, както и разширяване на кръга на разглежданите въпроси (Данова 1994: 344). В края на книгата си Фотинов отпечатва забележка, с която обяснява, че тя се е получила два пъти по-голяма от гръцкия текст, като с това е изпълнил обещанието, дадено в обявлението, да принесе на своя народ едно много полезно съчинение:

То е истина, че се обещавах в проповеданието (обявлението) да е повезана книгата с мукава, но като се умножи и стана повече от два пъти по-голяма от греческото землеописание, и като притурих Хартата, пенензите и пр., то мним да съм преизпълнил обещаемое, за което всеки добросмисленний смотряющ тяжкия о сем иждивения ще познае добре и разумно (с. 234).

Анализът на Н. Данова показва, че Фотинов се очертава като привърженик на просвещенските разбирания за географията, като я смята за задължителна дисциплина и зачита както физическата, така и политическата география. Той възприема изцяло хелиоцентричната теория, придържайки се към концепцията, че Земята, както и цялата вселена, е творение на Бога.

Със своята география Фотинов продължава идеите и намеренията на авторите преди него. „В замисъла на Фотинов виждаме осъществяване и на идеята на Кипиловски, че първо трябва да се издадат книги по география, а след това – по история” (Данова 1994: 345). Но той внася и много нови елементи. След всеки отдел са дадени въпроси, които позволяват на ученика да акцентира върху основните моменти и така да ги разбере и запамети по-лесно. Самата структура на книгата е на учебник и следва схемата текст + въпроси към него, при това отделните описания са номерирани и наречени „учение”. Както отбелязва самият автор, тази книга е „най-паче за децата весма полезнейша, поне с вопросите повторува всегда онова, що чети, и така се вкоренява в паметта му основателно все що учи” (Предисловие, с. 6). Материалът е онагледен по много начини: „с повече от 70 карти, илюстрации, изображения на различни расови типове, сцени от бита и природата, вярванията и политическия живот на различните народи, изгледи от големи европейски и американски градове” (Данова 1994: 345). Н. Данова посочва и още една много съществена черта на географията на Фотинов, която я прави увлекателно и възпитателно четиво:

„В редица случаи географското описание има стойността на пътепис [...], преплита се с историческия разказ за селищата в Европа и на Балканите [...], чиято цел е да подхрани родолюбието на българите [...], личи стремежът му да мобилизира всички възможни средства, за да даде на своите съотечественици землеописание, което е, както той подчертава в предговора, поучително, повествователно (историческо), гражданско и поместно” (Данова 1994: 345).

Като пример за описание – пътепис, възхваляващо българския народ и възпитаващо в патриотизъм, ще приведа следния любопитен откъс:

Жителите [на Котел] са природно благоговейни, страннолюбиви, остроумни, трудолюбиви и ревнители за учение [...] Благощастливи са Котелците, поне сичките къщни попечения и устроения жените им совершават, които такова

жестоко обикновение и трудолюбие имат, щото натоварила се на гърбо детето си или едно кило жито от Сливен, държи в ръцете калцата си, та я плете, и Стара планина като за едно поле има и прехожда я! (с. 75)

В изпълнение на задачата да направи своята книга възможно най-разбираема Фотинов написва географията си на прост говорим език, който я прави достъпна за широк кръг читатели. Самият Фотинов споделя намеренията, които са го ръководили, в предговора – посвещение, започващ с обръщението „Благолюбивейший Народе Болгарский!”:

Ето, и аз последнейший всех, представлявам на Твое благоразумие и благосклонност едно от моите дълговременни и прерачителни попечения, които о просвещении разума и ведения народном по должности имам и храню. Но труд мой и попечение да биде согласно с настоящее (сегашното) народно состояние предпочтех от много други за Тебе потребни книги да преведем от гречески на Славено-Болгарски това Землеописание, кое за лесното му понятие и разумение не само че е на Болгарский народ благоприятно и удобно, но и на цветущите и в такива разни списания богатейшите народи ради разните му средства и любопытства преблагоприятное (с. 3).

„Общее землеописание” излиза от печат в края на лятото на 1843 г. в печатницата на А. Дамианис в Смирна. По сведения на Н. Данова „цената на книгата е 13 гроша, а според броя на записаните спомоществователи тиражът ѝ е около 2795 броя. Сравнени с данните за тиража на книгите от онази епоха, записаните екземпляри показват, че Фотиновата география е сред книгите, които са били очаквани от българския читател”(Данова 1994: 344). Тези данни се нуждаят от известно уточнение. В действителност, записаните екземпляри са точно 2774, но спомоществователите са 1270 лица (1256 мъже и 14 жени). Разликата се дължи на факта, че издателят Антониос Дамианис сам подписва 1000 екземпляра. Спомоществованието обхваща 26 града и големи села от градски тип (появява се името само на едно село) в България и Румъния (отделно Смирна в Мала Азия) и 2 манастира. Трябва да се има предвид и свидетелството на самия Фотинов, отпечатано в края на книгата, че „за причина, която ще кажем доле, останаха много имена на стичателите ненаписани”, което косвено увеличава броя на спомоществователите.

Но въпреки всичко, както сочи кореспонденцията на Фотинов, разпространението и продажбите на книгата са трудни. Според Н. Данова причина за това е все още недостатъчно развитата читателска публика и трудните условия, през които минава в своето развитие българската книжнина до средата на XIX век:

„Географията на Фотинов се „харчи” трудно, тъй като цената ѝ изглеждала прекалено висока¹⁶. [...] Книгата на Фотинов излиза от печат, когато сред българската читателска публика се извършват важни процеси, резултатите от които все още не са осезаеми. Откриването на български светски училища и промяната на образователната система, водещи до масовизиране на грамотността и интереса към книгата, дават траен резултат през следващите десетилетия. Тогава именно, с промяната в комуникациите и появата на нови

¹⁶ Трябва да се уточни, че цената е била 13 гроша за спомоществователите, а за останалите – 15 гроша.

фактори като периодичния печат, печатниците, читалищата, литературните дружества и пр., се появяват нови черти в характеристиката на читателската общност. За съжаление началото на издателската дейност на Фотинов съвпада именно с онзи период в процеса на формирането на българската читателска публика, през който представителите на укрепващите градски и селски заможни слоеве тепърва ще трябва да добият навика да отделят от посъбраните си средства и за духовни потребности. Кореспонденцията на Фотинов свидетелства, че след българското учителство, представителите на българската търговска буржоазия са онези, които най-рано са готови да откликнат на призива да подкрепят материално книгопечатането” (Данова 1994: 347–348).

Спрях се на географията на Фотинов толкова подробно, защото това е едно от най-значимите произведения в българската книжнина от първата половина на XIX в. По броя на своите спомоществатели тя е една от десетте най-масово подкрепени книги през този период и чертае създаването на литературните норми през Българското възраждане (Капралова 2007: 313–334).

В годината, когато излиза „Общо землеописание”, е отпечатан още един учебник по география, също преведен от гръцки, също публикуван в малоазийския град Смирна, в същата печатница на А. Дамианис, но този път от панагюрския учител Сава Радулов – „Стихийни уроци землеописания”¹⁷. По своите характеристики тази книга далеч отстъпва на труда на Фотинов. Материалът е поднесен в много съкратен вид, не е структуриран като учебник. Географията на Радулов излиза в същата година, както и аритметиката на този автор, но този път спомоществателите са единствено от Панагюрище, списъкът почти повтаря този на аритметиката (за Панагюрище) и съдържа имената на 122 мъже, подписали 181 екземпляра. На последната страница (от вътрешната страна на корицата) на екз. I, съхраняван в НБКМ, е отбелязано посвещение от преводача: „Господину Василиу Априлову в знак почтения в Одеса. Переводчик”, което ми дава основание да предположа, че книгата е била специален дар от преводача за Априлов.

През 1851 г. Иван Богоров издава „Кратка география”¹⁸. Учебникът започва с предисловие, в което авторът, след като посочва ползата от географските съчинения, изразява надеждата си трудът му да послужи в българските училища и благодари на своите спомоществатели:

Мене пак ще е весма драго, ако видя, че ся въведе в нашите училища и послужи на учениците като един извод География. След всичко това ида от страна на българските млади момци да поблагодаря от все сърце на ония, что помогнаха да излезе на свят тая книга, на които честните имена, за да бъде вечна спомен, напечатаха ся в нейний край, и нека вярват на здраво, че това е най-голямото добро, което може стори някой в сегашно время на Българский наш народ.

¹⁷ Стихийни уроци землеописания. С гречески на български език преведени от Сава Илиевича [Радулов] в полза учащим се юношам. В Смирне, в типографии А. Дамианова, 1843.

¹⁸ Кратка география математическа, физическа и политическа от И. Андреова. Букурещ. В И. Копайнигова книгопечатня, 1851.

В духа на възрожденските учебници по география, Богоров посочва сведения, които интерпретира в духа на възпитанието в патриотизъм, например за София: „един от най-хубавите и главните градове в Турско, иман по правда за столица на цяла България”, за произхода на българите и т.н. Книгата излиза със спомоществованието на 232 мъже в 11 града в България и Румъния и едно село, подписали 455 екземпляра. Сред спомоществователите присъстват имената на множество видни личности: д-р Г. Атанасович, д-р П. Протич, Параскева Дамянов, Константин Морovenov, Г. Раковски, Г. Тошкович, Д. Тошков, Ботю Петков (единствен спомоществовател от Калофер, но подписва 100 екземпляра, което позволява да се предположи, че по тази география е било преподавано в калоферското училище).

Последна от тази група е книгата на Георги Економов „Кратко землеописание”¹⁹. Книгата наистина е кратка, но изобилства с много и полезни знания, защитавайки една основна теза, а именно, че европейците са солта на човечеството. Авторът посвещава труда си на своите благодетели – „почтените и родолюбиви господа Аврам Д. Кекеров и син в Сопот”. Особено впечатляващо е предисловието, в което се подчертава важната роля на географските познания, определени като „свещени” и основни, по-важни и от „ветхата и новата история”, понеже от тях „зависи всичкото по-сетнешно познание на човека”; акцентира се върху делението на хората на диви и питомни, като косвено се внушава идеята, че българският народ принадлежи към цивилизованите – сиреч питомните – народи, макар и изостанал временно в развитието си. Поради интересните разсъждения, изложени в този паратекст, тук ще приведа един по-обширен цитат от него, даващ представа за позицията на автора и за естеството на поднесените знания:

Между знанията, колкото действуват за украшението на памятьта човеческа, Землеописанието държи най-първото действително място. Не може някой да прочете нити ветха, нити нова История, без да знае Землеописание. Понеже употреблението на тая наука е свещенно, и така е нужно да промислим за децата колкото можем по-лесни средства да принесем за научаването ѝ.

Землеописанието не ся ограничава само да покаже местата и растоанията техни; но учи ни да познаем и нравите на народите, правленията им, добрините и злините им. Показва ни и величието Божия, зачтото в чудесните на естеството дела е светът, мъдростта, силата и добрината на Твореца.

Жителите на известната земля са по-много от хиляда милиони, и ся делят на два големи отдели – на диви и питовни.

Дивите живеят в пустини, в бедствени колиби, и ся премещавят от едно място на друго; немат закони, благородни чувства, и някои нито вяра (служение). Такива са: Тендоните, Боскеманите и други в Африка; ведно и жителите на Нова Зеландия, които ся и ядат един други, колкото пъти ся хванат в бой.

А питовните народи имат жилища, семейства (къщи) недвижими, и ся препитават с храна многообразна, упражняват ся в занаяти и имат различни правления.

Интересът към този учебник по география, засвидетелстван от неговия спомоществователски списък, е бил голям. Подписани са 1432 екземпляра от 933 лица (897 мъже и 36 жени) в България (13 града, 5 големи села и 2 села) и Румъния (7 града).

¹⁹ Кратко землеописание. Естествено-матиматическо и гражданско. От Георгия Економова, Дупничянина. Букурещ, в Книгопечатнята Копайнигова, 1856.

Сред спомоществателите присъстват имената на множество видни личности – истински списък на видните българи от онова време. В качеството си на институции присъстват няколко училища. Многобройни са и даренията, направени от отделни личности на училищата в родните им градове.

Граматика

По своето значение учебниците по граматика заемат ключово място в процеса на изграждането на националната идентичност наред с книгите, предлагащи познания по религия, история и география. Въпросът за характера на новобългарския книжовен език е сред най-важните проблеми, стоящи за решаване пред българите от XIX век. Известно е, че общият език е един от основните белези, изграждащи нацията. Научните изследвания в тази област са многобройни, те обхващат полето както на езикознанието, така и на литературата и културата. Целта на настоящата работа не е да навлиза в тази проблематика, ето защо тук ще бъдат представени само учебниците по граматика, излезли с помощта на спомоществование, и ще бъде разгледан един интересен случай на полемика по езиковия въпрос, появила се на страниците на възрожденските издания и в периодичния печат и предизвикана именно от становища, изразени в разглежданите тук книги.

Граматиките, които през първата половина на XIX век получават спомоществанието на своите бъдещи читатели, са две – една граматика на българския език в две издания и една граматика на славянобългарския (старобългарския) език.

В 1847 г. еленският учител Иван Момчилов издава „Писменица на славянския език”²⁰. Това е граматика на старобългарския език. В предговора си Момчилов обяснява, че църковнославянският език е старобългарски и това вече е известно на славистите в Европа; че той трябва да се изучава в училище, но след като децата са изучили граматиката на говоримия жив български език. Книгата е замислена и осъществена като учебник и, както посочва в предговора авторът: „слог употребих прост и чист Български за леснота на децата”. Тази граматика е свидетелство за голямата ерудиция на своя автор, който посвещава книгата си на българското юношество, написана е умело, езикът е плавен и ясен, изложението напълно отговаря на методиката на обучението по език дори от съвременна гледна точка; личи дългогодишният преподавателски опит на автора. Списъкът на спомоществателите на книгата е потвърждение за благоприятния прием, оказан на тази граматика. Подписани са 1096 екземпляра от 783 лица (сред които 6 жени) в 33 селища (сред тях много села) и 4 манастира в България, както и в Белград – столицата на свободна Сърбия, където е публикувана книгата. Сред спомоществателите личат имената на видни възрожденци като Иларион Макариополски, Сава Доброплодни, Никола Попвасилев, много учители и др. Много училища са спомоществатели, което ясно показва, че книгата е функционирала като учебник. Заслужава да се отбележи и масовото участие на руетите (осем на брой) в Пазарджик – още едно свидетелство за широката публична подкрепа, която граматиката на Момчилов получавала.

²⁰ Писменица на славянския език. Състави Иван Н. Момчилович, еленчанин. Издание първо. Белград, в Правителствената книгопечатня, 1847.

В хронологично отношение първата граматика, излязла със спомоществателство, е „Първичка българска граматика”²¹ на Иван Богоров. Тази книга не предлага никакви паратекстове, ориентиращи в мотивите за написването ѝ или в основанията на автора за застъпената от него езикова позиция. В граматиката си Богоров поддържа становището, че трябва да се запазят падежите в българския език – категория, чието разколебаване започва още през XII век, а по негово време вече е анахронизъм. Вероятно това обяснява сравнително слабия интерес към учебника. Той е подкрепен от 400 лица (сред които една жена) в 17 селища, подписали 588 екземпляра. Сред спомоществателите няма нито един изтъкнат книжовник, в по-голямата си част елитът на българската интелигенция е представен от учителите, сред които, обаче, липсва Ботю Петков!

Богоров преиздава граматиката си през 1848 г. със заглавие „Първичка българска словница”²². Този път книгата му започва с мото, предговор и книжовен предговор. В предговора авторът обяснява, че преиздава своята граматика, основана на народния говор, защото първото издание е свършило и сега издава второ поправено, за което ще се радва да бъде прието като учебник в българските училища. Книжовният предговор е озаглавен „За равнописанието на езикът ни” и в него Богоров обяснява своята позиция на поддръжник на становището, че новият български език трябва да се опира на живия народен говор, но влиза в противоречие със себе си, застъпвайки тезата, че в българския език има падежи, като по този начин се връща към състоянието в старобългарския език, за което критикува други автори като Ив. Момчилов и Хр. Павлович. Любопитни са и наблюденията на Богоров по въпроса за етимологията на етнонима българи. Второто издание на граматиката на Богоров е подкрепено още по-слабо от първото. То излиза със спомоществателството на 226 мъже в 5 града (Цариград, Стара Загора, Варна, Габрово и Калофер), подписали 345 екземпляра. Въпреки това, авторът се надява и новото издание да се въведе за изучаване в училищата.

Иван Богоров е една от най-колоритните личности на Българското възраждане. Той е автор на учебници – вече споменатите географии и граматики; журналист – редактор на първия български вестник „Български орел”, както и основател на най-дълго излизалия български вестник, „Цариградски вестник”, книжовник, търговец. Човек с много високо за времето си образование – учил в Цариград, в Одеса и в Лайпциг, където завършва химия. В историята на българското езиковедие той остава известен с доста крайните си възгледи за чистотата на българския език, но и с факта, че голям брой думи, използвани в съвременния език, всъщност са създадени от него. Учебниците на Богоров по география и по граматика предизвикват бурна полемика по страниците на възрожденските издания, посветена на езиковия въпрос, която тук ще представя накратко поради важността ѝ в развитието на българската култура около средата на XIX век, както и по-сетне.

²¹ Първичка българска граматика. Написа Иванчо Андреев. Букурещ, в типографията на Серд. К. Пенкович, 1844.

²² Първичка българска словница. Написа И. Андреев. Изваждани в второ. Стамбол. В тискарницата на Тадея Дивитчиан, 1848. Тази книга не е отбелязана в Репертоара на М. Стоянов като излязла със спомоществателство.

Ще направя опит към спецификата на Българското възраждане да бъде приложен един теоретичен модел за анализ на рецепцията, широко използван в литературознанието в последните десетилетия. Това е моделът на Х. Р. Яус, чиято отправна точка е хоризонтът на очакването – термин, формулиран от Хусерл, чиито корени водят към Аристотел и по-късно към Кант, и развит в пълнота от Яус, Изер, Гадамер и др.

Яус отнася концепта хоризонт на очакване основно, но не изключително, към първата публика, и под това понятие разбира

„системата от съотнасяния, обективно формулируема, която – за всяка творба в момента на появата ѝ – се състои от три основни фактора: предварителният опит на публиката в жанра, към който творбата се отнася; формата и тематиката на предшестващите творби, които се предполага, че тя познава; и противопоставянето между поетичен и практически език, между въобразен и всекидневен свят” (Яус 1998: 54).

Същевременно възприемането на творбите е активно усвояване, в процеса на което, с различните поколения, се променят оценката и смисълът, които творбите получават. В този смисъл трябва да се държи сметка за това, че ние се опитваме да възстановим отношенията между произведението и неговите последователни публикации от гледна точка на нашето настояще, макар че херменевтичният анализ изисква постоянно да се има предвид разликата между съвременния хоризонт и миналия естетически опит.

Понятието „хоризонт на очакването” и изследователският модел, който се организира около него, могат плодотворно да се приложат при анализиране на духовните прояви на Българското възраждане. Тъй като обаче има разлика между очакванията и осъществяванията, като втори термин, изграждащ корелационна двойка, тук предлагам понятието поле на реализацията. И докато очакванията спокойно могат да се разполагат в хоризонт, сиреч в пространство без граници, то реализациите са конкретни и полето, което те изграждат, е измеримо. Множеството, състоящо се от съвкупността на очакванията, съотнесена към конкретен текст и положена върху него, както и от други показатели за рецепция, каквито през Възраждането са например спомоществателските списъци, изгражда полето на реализация на творбата.

Хоризонтът на очакване в българския духовен живот през 30-те и 40-те години на XIX век се състои от множество очаквания. Едни от тях се отнасят до огромната нужда от граматика на българския език. Възрожденският спор за езика е познат и многократно разискван в българската наука, резултатът от него – създаването на съвременния български книжовен език – също. Но докато се стигне до този резултат е изминат дълъг път, по който е имало и съгласие, но много повече нападки, някои дори невъздържани. Такъв е случаят и с книгите на Иван Богоров, станали предмет на жива полемика: „Математическа география” (1842), „Всеобща география” (1843), „Първичка българска граматика” (1844), „Първичка българска словница”, II изд. (1848), „Кратка география математическа, физическа и политическа” (1851).

Отзивите за тези първи книги на Богоров са точен пример за поле на реализацията (или рецепцията) – резултат от пресичането на хоризонта на очакванията и предложеното от конкретните творби.

През 1842 г. хоризонтът на очакване на публиката в лицето на Найдено Геров е провокиран от предговора на „Математическа география”, който всъщност е малък

трактат по граматика на новобългарския език. Реакцията – част от полето на рецепцията – е брошурата на Геров „Няколко думи за преводът на Математическата география на г. Ивана А. Богоева, написани от Найдена Герова”, издадена в Одеса през същата година. По това време и двамата са ученици в Ришельовския лицей в Одеса, Богоров е на двадесет и четири години, а Геров – на деветнадесет. В полето на българската култура навлиза ново поколение, което на свой ред се залавя да отговори на нуждите на обществото. И то заявява присъствието си с впечатляваща ангажираност и осведоменост. Малко по-късно, през 1844 г., Богоров издава граматиката си, която е четвъртата по ред след трите граматики, излезли почти едновременно около десетина години по-рано – две в 1835 г., на Н. Рилски и Н. Бозвели, и една в 1836 г., на Хр. Павлович. И я нарича „Първичка”, защото пръв се застъпва за новобългарския език. Но неговите възгледи извикват възраженията на Геров. В „Няколко думи...” той е добронамерен. След като изразява благодарността си към преводача за толкова ползната за българското юношество книга и подчертава, че всички трябва да уважат труда му, той разбива един по един аргументите на Богоров по езиковия въпрос в „предисловието, испещрено с различни правила за правописанието, според които нашият литератор си направил (разр. моя – Н. К.) *Ново-Българский език*”. При това с пълно право и с изумително за един деветнадесетгодишен младеж езиково чувство. Има право, когато пита: защо „география”, а не „землеописание” и пояснява, че „първата дума малцина ще разберат, а втората е ясна за всички”. Има право и за членната морфема, и за вметнатите полугласни, и в някои наблюдения по историческа граматика. Така Геров написва 25 страници коментар към един предговор от три страници и половина и по повечето въпроси мнението му съвпада с това на днешното езиковедство. Което ясно говори както за безпогрешното му езиково чувство, така и за равнището на подготовката му, и за гражданската му позиция. Не липсва и чувство за хумор, макар и малко хапливо, като в следния пасаж:

Най-после подписът на г. Богоева: *Иван Андреа Богоев* показва, какво той ся е учил най-напред в Гръцко училище, та са го викали там Йоаннис Андреа. Ако да ся беше учил в Българско училище, то щяха да го нарекат *Иван Андреев* и той до сега щеше да си ся нарича тъй, а не *Иван Андреа*. Може да рече г. Богоев, че това *Андреа* е Славянският родителен падеж от Андрей. Ако да е това така, то като пише той Български, таче и по някой път блъска и такива Славянщини, езикът му ще стане Славяно-български; а то сам той си ся смее в предисловието си на ония, дето имат Славяно-българският език, и употребляват *аго* и *ому*, ако и да го употребляват в някои места правилно.

Така трактатът на Богоров се сблъсква с предварителната информираност в хоризонта на очакването на Геров и предизвиква отрицателна, макар и добронамерена критика в полето на рецепцията. Тук към параметрите на това поле се прибавя и елементът спомоществование и смятам, че коментарът за него на Геров е достатъчен:

Като свърши человек предисловието и обърне едно листо, най-напред ще види това: *Имена Гг. Благоволивших подписаться на сию книгу*. Види ся, че г. Богоев е писал и Руски в Географията, за да му бъде пъстра. Но като прочете и по-долу имената на спомоществователете, та види, че освен няколко Руси, дето са подписали сичките 36 книги, Българете подписали само 79, наистина не може да бъде равнодушен. Г. Богоев не е приял достойна мзда за трудът си. Потребно е

да ся възмездяват прилично такива работи, та тогава да ся надеяме да видим по-скоро и мы на наш язык различни книги, а инак никога не щем излезем на глава. Това, дето нема много спомоществователе, може да ся е случило, защото досега г. Богоев не бе известен и не е печатал друга книга. Сега ся надеяме да видим в другите части на Географията му, за които е издал обявление, да му помогнат Българете така усердно, каквото са помагали досега и за други някои книги.

И Геров завършва оценката си с пожеланието да излизат повече такива книги, нека всеки пише, както умее, постепенно и с общи усилия и с такива добронамерени критики всичко ще си дойде на мястото, а той е написал всичко това единствено с желанието да похвали автора и да му помогне.

На няколко места в тази брошура Геров подчертава, че готви за печат свой граматически трактат, който скоро ще излезе. За съжаление обаче такъв не се появява.

Що се отнася до спомоществователите на Богоров за „Математическа география“, освен малкия им брой, само от Одеса, макар и с изобилие от видни за епохата личности (архиепископ Херсонский и Таврический Гавриил, Новоросийский и Бессарабский Генерал-Губернатор Граф М. С. Воронцов, Генерал от Инфантерии Инзов, Тайний советник А. С. Стурдза, граф С. М. Воронцов, Статский советник С. В. Сафонов, Надв. Сов. А. А. Скальковский, Профес. Риш. Лицея М. А. Соловьев, д-р П. Берон, С. М. Тошков, С. Д. Тошкович, Госпожа А. Тошкович, Е. Д. Мутев, Н. М. Тошков, Г. и Х. Тошкович, В. П. Палаузов, Н. Геров, Д. Н. Кокаланов, В. С. Джелалский, Б. Петков), трябва да отбележим като особено показателен факт за започналия конфликт между поколенията отсъствието на Васил Априлов, който в същата тази 1842 г. подписва голям брой екземпляри от „Месецослов“ на Хр. Костович Сичан-Николов.

Спомоществователите на Богоров най-често са малко. За „Първичка българска граматика“, издадена в 1844 г., когато Богоров е учител в Стара Загора, са подписани 588 книги в 17 селища. Както беше посочено, сред имената на спомощниците не виждаме тези на д-р Петър Берон от Крайова, нито на Ботю Петков, изобщо прави впечатление отсъствието на видни личности. Може да се допусне, че това е израз на някаква реакция срещу него. А единствените ученици са от Шумен: петима на Сава Филаретов и още 39-ма на неговия подидаскал; няма нито един от Стара Загора, нито един негов ученик!

Второто издание на граматиката, излязло в 1848 г. в Цариград, по времето, когато Богоров се е върнал от следването си в Лайпциг и е редактор на „Цариградски вестник“, има подписани 238 книги в 5 селища, сред които Цариград (Стамбол), от където спомоществовател е Н. Геров, и Стара Загора, където няколко лица подписват голям брой екземпляри, а в подписката се включват и два еснафа.

„Кратка география...“, излязла в 1851 г., има 232 спомоществователи в 12 селища, подписали 455 екземпляра. Сред тези 232-ма мъже виждаме няколко известни имена, няколко учители, тук-там ученици, сред всички се откроява Ботю Петков от Калофер, подписал 100 екз.

Богоров се е надявал, очаквал е като признание за положения от него труд книгите му да се въведат като учебници, както казва в предговора към „Първичка българска словница“: “А колкото откъм наша страна, щем са зарадвами твърде много, ако би да видим, че ся введе в училищата (каквото и първото изваждане), което щем имами голяма мзда и ще ни подбуди да извадим и други потребни книги.”

Следва “Книжовен предговор”. В него отново се подхващат въпросите на членуването! Убеден в собствената си правота и непогрешимост и в кусурите на другите, Богоров „хвали” Ив. Момчилов така:

Горереченото еровско Равнописание са види да е прифатило и г. И. Н. Момчилов, който го е употребил в неговата “Писменица на Славянския язык”, една книга, достойна за похвала и подарена на Българското юношество, за която не ни са падаше друго нещо да говорим, освен горещи благодарности на съставителят ѝ, без да я гледаме каква е, според притчата: “на подарено пърле зъбите са не гледат”, нъ като я попрочите човек и поиде къде крайт ѝ, вижда повече от осемстотин помощника, което нещо ни прави да са радвами и ни задължава от страна нашето юношество да я поразгледаме и да кажем нещичко и за нея.

Следват „доброжелателни” критики към Момчилов и Хр. Павлович „за доброто” на нашата книжовност.

Преценявана от наша гледна точка, граматиката на Богоров страда от доста тежки недостатъци. Основана изключително на родния му говор, с широко застъпване на краесловното затваряне на гласните, с омофония между това затваряне и стари падежни форми, с явна невъзможност да види очевидното – че в новобългарския език падежи няма, а където ги има, то те са мъртви, непродуктивни форми, граматиката на Богоров не е можела да бъде приета с отворени обятия. Това е един случай, в който днешната преценка, обективна поради голямата историческа дистанция и натрупаните знания, и хоризонтът на очакване на първоначалната рецепция може би съвпадат. В подкрепа на такава хипотеза идват две дописки от 1851 г. в „Цариградски вестник”, едната от които е подписана от Н. Геров с псевдоним Млъчан. В този свой отзив, няколко години по-късно, той вече не е добронамерен. Критиката му е жлъчна:

Тия дни падна нам на ръце книга със заглавие *Кратка География Математическа, Физическа и Политическа. От И. Андреева. Букурещ. В И. Копайникова Книгопечатня, 1851*. Право да си кажем, не ни стигна трепение да прочетем всичката тая книга, и доста бе да я прегледаме сам-там, та да ся уверим, че г-н Андреев още не е познал, что трябва да има человек, за да може да напише за света някаква книга. Знаем усердието на г-на Андреева, с което той ся подвизава на писменното поприще, та с жалост гледаме, че той не ще научи блъгарский язык, и колкото повече пише на тоя язык, толкова повече ся побръква в него, та никак вече не можем да му ся надеяме да стане писател. Г-н Андреев, види ся, не разумява това, та ся обрича занапред йоще много книги да издаде на свят. Съвършена правда има оний, който е рекль: “мъчно е да познае человек себе си”. И наистина, ако да бе лесно това, то и г-н Андреев щеше да си земе мярата от оная География, която е напечатал със заглавие “Всеобща География за децата. Белград. В Княжеско-Сърбската Типография. 1843”, та не щяше да издава сега нова. Ако да бе познал той, че оная, така добре на Руски написана География, с превода развали така, каквото да не може да ся употреби, то вероятно не щеше да пише и друга. Таково е, кога человек връши работа, от която не отбира, каквото г-н Андреев седнал да превожда География от Руски, без да отбира от тая наука и без да разумява добре руски язык. [...]

Доста ще бъде да ся разметне само пръвй образ на новата География, что е сега издадена, та да ся покаже, че г-н Андреев никак не отбира от тая наука и никак не знае Българский язык. Чюдиме-ся как той сам не разумява това, а е издал обявление, че ще печята Граматика на Българский язык. Два пъти ся е подигравал той с Българский язык, иска и третий път да го клъчи и да го мачка, както му дойде на ум. Пръвите две негови Граматики показаха, че той не отбира что е Граматика, та затова никой не ся обади да му каже ничто, и то му ся стори, че е Граматический Наполеон, та поиска още и третий път да ся покаже. Добре! Щем го видим и щем кажем кой е и какъв е.

След няколко броя „Цариградски вестник” помества друга дописка, подписана с псевдонима Драгойски, която е насочена срещу Геров. Не защото споделя възгледите на Богоров, а защото смята критиката на Геров за прекалена във време, когато българската книжовност се нуждае от много, много книги, та не бива малкото и без това книжовници така да се нападат. Личи неизказано недоволство от направеното от Богоров, но акцентът е другаде и укорите срещу Геров са остри.

Така хоризонтът на очакванията придобива конкретност и в полето на рецепцията на Богоровите книги си дават среща раздраженото очакване, дължащо се на неудовлетворена първоначална нагласа; критика, неприемаща и оборваща изказаните твърдения; търпимост, проявена в едно отложено очакване; слаб интерес от страна на изявените личности; слаб интерес от страна и на тези, за които най-вече са били предназначени тези книги – българските юноши – засвидетелстван от спомоществователските списъци.

Истории

В периода 1836–1856 г. в българската книжнина се появяват шест труда с историческо съдържание, които виждат свят благодарение на предварителната помощ на потенциалните си читатели (слушатели). Още едно съчинение – „Разговорник греко-болгарски” от Христати Павлович, може да се причисли тук, тъй като съдържа кратка българска история; то вече бе разгледано по-горе.

Анна Алексиева основателно смята, че „носталгично настроеният субект, който възрожденската текстовост конструира, тъгува не толкова по загубените пространства, колкото по *невъзвратимото минало*. При това миналото, за което става дума, е не [...] близкото минало, функциониращо в модуса на т.нар. колективна памет, т.е. в живите спомени на няколко поколения. Става дума за минало, което дори не е преживяно лично, но което може да бъде почувствано по рушащите се руини, свидетелства и реликви, по онези „места на паметта”, които отпращат към митичната праистория и героичното минало, към утопичния Златен век, към паметниците и символите на идентичността” (Алексиева 2012: 198–199). Има основание същата авторка да се съгласи с тезата на Ян Асман, че „миналото не възниква от само себе си”, а е „резултат от културно конструиране” (Алексиева 2012: 201).

Точно културното конструиране на миналото е задачата, която изпълняват възрожденските истории, а и всички учебници и книги по история, защото „именно историзмът на Просвещението е звеното, което свързва най-силно процесите на формиране на нацията, на националното съзнание с цялостната система от идеи,

присъщи за голямото идейно движение, което проявява черти, присъщи за аналогичните етапи на развитие при останалите европейски народи” (Данова 1994: 54).

Историческите четива са призвани да обучават, но и да възпитават, защото историята е форма на родова памет, но по-особена. Тя не се предава от поколение на поколение както митовете и легендите. Тя се конструира. Всяко ново поколение в модерното време, всеки следващ клас ученици трябва да бъдат обучавани по история. В противен случай те няма да я познават, няма да знаят миналото си, корените си. Оттук и огромното значение, което придобива историческото познание в епохата на Просвещението. Както посочва Н. Данова,

„историческото съзнание представлява основен структуриращ елемент на културата, тъй като във всяка епоха отразява господстващата представа за света и мястото на човека в него. [...] Интересът на просвещенските дейци към историята показва новото им отношение към света, ново съзнание за истинността. Той осигурява включването на индивида в човечеството. От историята човек научава своя произход и бъдещето си. Носителите на възрожденската идеология възлагат на историята важна дидактична задача, като са убедени, че опитът на човечеството от грешките на хората и народите може да бъде възприет именно чрез историята. В историята те виждат учителка за това кое е добро, истина и грешка, справедливост и несправедливост” (Данова 1994: 23–25).

Книгите в тази група могат да се разделят на три части: по обща история, по българска история и „частни” истории.

Първото съчинение по обща история, излязло със спомоществование, датира от 1836 г. Това е „Кратко начертание на всеобщата история”²³, преведено от руски от Анастас Кипиловски. Книгата започва с мотото – цитат от Соломон, което подчертава значението на историята: „Тобою Цари царствуват, тобою велможи величаватся, и властители держат землю”. Следва посвещение, адресирано към мецената Йоан Добров х. Бакалоглу, в което се възхвалява щедрата му помощ. Особено впечатляващ е предговорът, в който преводачът засяга някои болезнени за своето време проблеми: липсата на пари, нежеланието на богатите да подпомагат книгоиздаването, срамът на някои просветени българи от сънародниците им и т.н. Интересни данни поднася Кипиловски за състоянието на българската книжнина в настоящия момент (1836 г.). Личи неговата осведоменост, компетентното му мнение за различните реализирани вече издания. Мотивите, които са го накарали да преведе тази история, са ясни: досега на български език не е преведена нито една Обща история и това е голям пропуск, който той се опитва да запълни с една кратка обща история, която е особено нужна като учебник:

Освен това, ако би и да имахми сега една пространна и всемирна История, пак требаше да имами и една таква кратка, за да се предава на дечицата наши по

²³ Кратко начертание на всеобщата история. На русийският език сочинено от професора господина Ивана Кайданова, а от русийският на славено-болгарският наш език преведено и в най-новата история допълнено от Анастасия Стояновича Кипиловскаго, уроженца Казанскаго в Болгарии, и посвящено г. Йоанну Доброву Х. Бакалоглу. Weltgeschichte. В Будим, в Университетската кралевска типография, 1836 лято.

Школите, па после в пространната да намярват изложението на секий исторически предмет на дълго, защо по сичките школи в Европа за сичките науки имат сочинени основни (темелни) кратки книги, на които децата основно и придуготвено научават главните начала на сичките науки и художества.

Ползата от тая история, според преводача, е да видят децата как са се въздигали и падали царства: целият свят е пред очите им. Кипиловски се обявява против досегашното образование, основано единствено на религиозни книги: „Немами вече време да растлейвами златото временци на нашите дечица в Часослови и Псалтири”, но е много важно духовните пастири да наставляват децата от малки в православната вяра. Преводът на Кипиловски е добър, езикът е ясен, особено интересен е речникът, който преводачът прилага към книгата си, и в който често една дума е преведена на български, а за още по-голяма яснота са посочени синоними на гръцки и турски. Трудът на Кипиловски излиза с доста слабо спомоществование, предимно в средите на българската диаспора в чужбина – тя среща предварителната читателска подкрепа на 267 мъже в 11 града: Букурещ, Гюргево, Браила, Галац, Крайова, Одеса, Пеща, Белград, Карлово, Клисурса, Велес, подписали 572 екземпляра. Но сред имената на нейните спомоществователи присъстват тези на мнозина видни за времето си българи: братя Димитрий и Христо Мустакови, Лука А. Морovenов, Марин Ат. Бенли, Георгий Пешаков, Добри Желязков, Петър Сапунов, Петър Берон, Николай Палаузов, Васил Априлов, Евстати Мутев, Ст. М. Тошков, Ст. Д. Тошков, Д. М. Тошков, Райно Попович, Ботю Петков, Христо Попвасилев, Хр. Пулиев, Евлоги Георгиев и много други. Трябва да се отбележат щедрите дарения, особено на българите в Одеса, за училищата и главно за откритото в предишната година Габровско училище. Списъкът на тази книга показва и още един интересен факт: диференцираното отношение към учителите: понякога името на някой учител може да се окаже написано сред другите, без особено отношение към него, но когато става дума за учители от класата на Райно Попович, отношението е съвсем различно и то категорично е засвидетелствано както с мястото, което неговото име заема в списъка – в началото, така и с титлите и епитетите, с които е „украсено”.

Втората всеобща история, отпечатана през разглеждания период, също е в превод от руски и е дело на Атанасий Чолаков Хилендарец. Това е „Введение в всеобща история”²⁴. Оригиналът на книгата е на немски език. Неин автор е А. Л. Шлецер и преводачът превежда и оригиналния предговор от 1806 г. (вероятно този предговор е присъствал в руското издание), в който е обяснено как да се преподава по тази книга. Книгата представлява действително „въведение” към историята, в което са описани различни понятия и се дават необходимите за всяко дете начални знания. Разделена е на две части. Първата част поставя общофилософски проблеми в един много просвещенски и демократичен дух, като се твърди, че „всички чловеци по своето произхождение равни са между себе си” (с. 23), и развива идеите на гражданското общество (с. 52). Втората част поднася различни познания: по праистория, за структурата на земята като планета, за началото на човешкия род, за готварското изкуство, за огъня, металите, грънчарството, различните писмености и т.н. Написана ясно и достъпно, на много четивен език, тази книга получава сравнително

²⁴ Въведение във Всеобща История [от А. Л. Шлецер]. Превел от руски Атанасий Чолаков Хилендарец. Част 1. В Цариград, типографията на Ц. вестник, 1851.

слаба подкрепа от бъдещите си читатели: тя излиза със спомоществанието на 260 лица (сред които две жени) в 10 града и големи села и 3 манастира, подписали 461 екземпляра. Прави впечатление участието на Панагюрище, където по това време преводачът е учител: там 60 мъже и 2 жени са подписали 71 екземпляра. Независимо от слабото спомоществование, книгата е получила подкрепата на значителен брой видни личности, чиито имена фигурират в списъка: Нешо Бончев, Марин Дринов, Йоаким Груев, Аверкий Петров, Кръстю Пишурка, Неофит Рилски, Иларион Макариополски, Г. Раковски, Хр. Тъпчилещов, Никола Тъпчилащов, х. Рали Мавриди, Георги Золотович, Димитър Тошков, Георги Тошкович, владиката Стефан Ковачевич. А самата книга е посветена от преводача на неговия основен меценат, видния български търговец и радетел за българския напредък Александър Екзарх.

Българската история е представена в три произведения.

Първата българска история, излязла със спомоществателство, е „Заради възрождение новой болгарской словесности или науки”²⁵, преведена от руски от Михаил Кифалов. Автор на книгата е известният българист Ю. Венелин, един от първите, които убедено защитават българската кауза, посочвайки достойнствата и заслугите на българите за развитието на книжнината и за разпространението на християнството сред славяните, благодарение на славянската азбука, съчинена от Константин-Кирил Философ, и на цялата култура на средновековна България. Книгата е посветена на Евстатий Семьонович, наречен от преводача негов „благодетел”. В предговора си Михаил Кифалов също изразява своето становище по езиковия въпрос, като споделя трудностите, които е срещнал в желанието си да пише на старобългарски, както съветват автори като Венелин, В. Априлов и др. Кифаров посвещава „слабия” си труд на „бедна България”, като се надява всеки, който колкото може, да помогне за напредъка на отечеството, както правят „трудолюбивите пчели” и според както е казано в Евангелието, че който крие дарбата си, трябва да бъде прокълнат.

Книгата изобилства с интересни сведения, например, за богомилите и за разпространението на богомилството в цяла Европа.

Трудът на Ю. Венелин е от особено значение за пробуждането на българския народ. Потвърждение на това дава нейният спомоществателски списък, който предлага истинска панорама на българската диаспора в Румъния. Особено значимо е спомоществателството в Букурещ, където живее и работи преводачът – губернският секретар Михаил Кифалов – една видна и значима за времето си личност. В Букурещ са подписани 785 екземпляра от книгата! Книгата излиза със спомоществанието на 410 мъже от Букурещ, Браила, Галац, Крайова, Плоещ, Александрия и Фокшан, подписали общо 1328 екземпляра. Сред имената на спомоществателите могат да се видят тези на голям брой високопоставени руски чиновници и влашки боляри; от книжовниците могат да се споменат имената на Анастас Кипиловски и Петър Берон. Друг значителен факт, който трябва да се отбележи, са даренията за училищата в цяла България, упоменати по градове в края на книгата (общо 42 града).

²⁵ Заради възрождение новой болгарской словесности или науки. Сочинение или книжица рускаго историописателя Венелина, Москва, 1838. Превел губернский секретар М. Кифалов, тетевенец. С притуряние няколко песней и истории заради полуславяне или румуне (молдо-власи) и некоих достопамятств и мудрих изречении. Kai istoria peri twn Hmi-Slabwnwn, hgoun Roumounwn (Moldo-Vlaswn). Букурещ. Напечатана у Йосифа Копайнига сос букви Питаря К. Пенковича, 1842.

В 1844 г. излиза „История на славеноболгарския народ из историята на г. Раича”²⁶, преведена от сръбски от Петър Сапунов. Тази история е една от книгите, получили най-масова подкрепа от бъдещите си читатели, според данните от спомоществователския списък, отпечатан в нейния край. Книгата е посветена на българския търговец Николай Чернович от благодарния преводач, който нарича себе си „списател”, а в своя предговор изразява ясно самочувствието си от свършената работа, която „в совершенство привел”. Предговорът на Сапунов е интересен в няколко отношения. В него преводачът посочва обстоятелствата около написването на историята – колко пъти родолюбивите българи в Букурещ са го молили да напише такава книга, колко пъти той е отказвал, защото е бил наясно, че трябва много книги да се изчетат, докато се състави такава история, но най-накрая се съгласил и я написал на прост български език. Сапунов съзнавал, че с това ще предизвика недоволство, както сам казва:

„Аз зная, чи на мнозина по волята ни ще бъде, чи е просто, а не Славенски списана. Но таквизи трябва да питат онес, които са много книги просто издали, с кое средство по-скоро към Просвещението се достига. Ний сме пак тук имали във вид туку на нещото, а не на языка”.

Взгледите на Сапунов, изразени в предговора, за значението на историческите съчинения са напълно в духа на просвещенското мислене. За него това е най-важното знание, което обогатява човека и го учи да познае себе си и света:

Колко е полезна Историята на Отечеството, тие туку знаят, кои искрено любят своето Отечество, и нему ревнуват. Колко е хубаво то, за да знаят началото на своят род, и първия прародител. Историята нас учи де са първите столици биле, от де се тъй наименовали Прародителите, какви са от почетка до сега судби претерпели, какви са техните славни работи биле, кои Цари с кои народи са вели война и за що е то било; Сичкото тя живо ни туря пред очите, което като знаем не само общата полза не презираме, но и по-мудри от предишните с разсуджението биваме, и вяще побуждение към науките имаме, които и ума просвещават, и Отечеството укрепляват. Кой от Болгарите до сега знал от де са тие произишли, и де е първото тяхно поселение около Волга било; кой би и кога и помислил, чи са тие славни Царье и Императори имали, и да е името тяхно кога годя в света славно и на неприятелите страшно било.

Книгата несъмнено е била посрещната с интерес, дължащ се на познанията, които предлага, в режим на подчертан патриотизъм, на категорично възпитаване и отстояване на националната идентичност в оптиката на припомняне на славното минало и имплицитно внушаване на идеята за възможно славно бъдеще: историята на българите до падането им под османско владичество е славна; самата дума „славяни” произхожда от „слава”; славянският език е един от петте първезика; славяните произхождат от Мосох, шести син на Яфет, син на Ной. От друга страна, трябва да се отбележат някои неизбежни недостатъци на книгата. Отпечатана с църковнославянски

²⁶ Историята на славеноболгарския народ из историята на г. Раича и някои исторически книги, составлена и на славяносербския език списана за синовете на отечеството от Атанасия Несковича в Кралевско университетското печатописание в Будим град в 1801 година, а от славяносербския на славяноболгарския език преведена от канцеляриста Петра Сапунова и в неговото печатописание сега първен печатана. В 1844 година. Букурещ.

букви, написана на източен диалект (преводачът е родом от Габрово), на език на домашна, а не на обработена книжовна употреба, с влияние на немския език в синтактично отношение (преобладаваща позиция на глагола в края на изречението), с влияние на румънската графика: задната гласна –ъ се отбелязва както в румънски с â . Може да се каже, че няма почти никаква връзка с развитието на процесите в България.

Спомоществователството за тази книга обаче е впечатляващо. Подписани са 2005 екземпляра от 1383 лица (1379 мъже и 14 жени) от 21 града в Румъния и България, 6 села и 2 манастира в България. Особено масово е то в Букурещ, където живее и работи преводачът (209 екз., подписани от 94 мъже), както и в родния му град Габрово (230 екз., подписани от 222 мъже). Масово е участието на българите в Търново, в Сливен, в Самоков и др. Но списъкът на спомоществователите на тази книга поставя един твърде интересен проблем, който, при наличните за момента данни, може да се определи като своеобразна мистерия. Става дума за това, че този списък почти буквално повтаря списъка на „Общо землеописание” на К. Фотинов. Според наличните данни и по изричното свидетелство на Н. Данова, най-добрият познавач на живота и делото на Фотинов, двамата автори не са се познавали, никога не са били в кореспонденция, във всеки случай в архива на Фотинов никъде не се споменава за възможно познанство, още по-малко за сътрудничество между двамата. При все това е ясно, че именно списъкът на *Историята* повтаря този на *Географията*, следователно Сапунов е този, който е заимствал. Внимателното сравнение на данните в двата списъка дава следните резултати: напълно идентични, включително със съкращенията, печатните грешки, графичното разположение, последователността, броя на подписаните екземпляри и т.н. са списъците на следните селища: Крайова, Плоещ, Фокшан, Браила (с един „изпуснат”), Галац, Търново (с двама „изпуснати”), Габрово (!), Трявна, Севлиево, Я(Е)нина, Шумен, Русе (като у Сапунов има добавени три имена след поп Димитър и преди Иванчо Пенчович), Елена, Котел, Атонска гора, Рилски манастир, Самоков (!). Разлики се наблюдават в списъците на двете книги от Букурещ, което е нормално; в Сливен, където Сапунов добавя 18 имена в началото и след тях преписва списъка на Фотинов, като дори не идентифицира като едно и също лице известния сливенски нотабил от 40-те години на XIX век чорбаджи Данчо Дянков, устабашия на бакалския еснаф; имената на учениците в списъка от Стара Загора са разбъркани, но са същите; от списъка на Рушдев е „изпуснат” един човек. Събрани от Сапунов или негови представители са спомоществователите от Татар Пазарджик, отпечатани на два пъти, от Стара Загора, също отпечатани на два пъти, от с. Змеево, от Чирпан, Градец, Карнобат и с. Курт бунар, Чирпанско, което като цяло прави 223 екземпляра, подписани от 210 мъже. Могат да бъдат потърсени различни обяснения за това толкова странно съвпадение. Може да се допусне, че за Сапунов това в никакъв случай не е било кражба на интелектуална собственост, още повече, че по онова време подобно понятие не е съществувало. Може би за него това е била поредната компилация, която той да е приемал за естествена. Вероятно е смятал, че няма нищо нередно в това да препише списъка на Фотиновата география, за да придаде повече тежест на своята история, а може би е бил убеден, че родолюбивите спомоществователи за географията не биха имали нищо против да купят и историята на българския народ – една не по-малко потребна и патриотична книга. И въпреки това някои буквални преписвания не могат да не събудят най-малкото едно странно усещане за нещо не съвсем редно. Като например буквално преписания списък от Самоков,

където четем „Христо З. Фотоглу с последователите негови” или „Константин Г. Фотинов за сиротски и лишени в училище ученици”. Какво ли е било изумлението на Константин Фотинов, когато е видял историята на Сапунов (ако я е видял) и от нейния списък е научил, че е спомоществовател за 10 екземпляра, които дарява на бедните ученици?! Освен това, този е единственият случай за всичките изследвани 78 книги, в който един книжовник буквално заимства списъка на друг. Какви са били подбудите на Петър Сапунов, които са го накарали да постъпи по този начин, днес можем единствено да гадаем, тъй като няма запазен архив на този книжовник. Вероятно на този интересен случай е съдено да остане просто още една от многото загадки на Българското възраждане.

Още една българска история излиза със спомоществователство през разглеждания в настоящата работа период – „Критически издирияния за историята българска на Ю. И. Венелин”²⁷, в превод от руски на Ботю Петков. Преводът на Б. Петков не предлага никакви паратекстове, няма мото, няма посвещение, няма предговор, от които историкът на литературата да може да съди за мотивите на автора пряко. Само косвено може да се предположи, че изборът на горещия родолюбец Б. Петков се е дължал на желанието му да поднесе на своите сънародници една изключително интересна, увлекателна и подхранваща националната гордост книга, в която е разказано славното минало на българите. Прави впечатление, че най-често спомоществователите са подписвали по един екземпляр, което позволява да бъде изразена хипотезата, че са купували книгата за себе си, а това вече говори за личен, читателски интерес. Ботю Петков не обнародва обявление за своя превод или поне такова не е достигнало до нас. Съществува само една обява в „Цариградски вестник” (год. III, брой 135 от 22 август 1853), с която преводачът се обръща към своите спомоществователи с молбата по-скоро да му изпратят имената си, за да могат да бъдат отпечатани в края на втората част. Тази книга, за която, съдейки по спомоществователския списък, може да се предположи, че е функционирала като учебник, излиза със спомоществованието на 757 лица (от които 13 жени) в 38 селища (предимно градове) в България, Румъния, Украйна и Централна Европа (Виена, Карловац, Земун, Белград) и един манастир. Подписани са 891 екземпляра. Сред имената на спомоществователите присъстват тези на огромен брой видни за времето си личности: на практика цялата емиграция и много други, което безспорно е указание за интереса към тази история.

Последна, хронологично, в тази група излиза „Последни часове от животат на император Николай първий”²⁸. Книгата започва с графика, представяща руския император Николай I на смъртното му ложе. Не предлага никакви паратекстове, преводът е доста слаб, написан на език, в който личи смесица от сръбско и руско влияние. Излиза със сравнително скромно спомоществование – само от четири града (Одеса, Галац, Браила и Свищов), в които 115 мъже са подписали 502 екземпляра. Трябва да се отбележи активното участие на одеските и галацките българи, сред чиито

²⁷ Критически издирияния за историята българска на Ю. И. Венелина. От прихождението на българети на Тракийския полуостров до 968 година, или до покорението България от Великий Княз Руский Светослава. Преведе от руский Ботю Петков. Част пръва (и втора). В Земун, в И. К. Сопроновата бръзотисна книгопечатница, 1853.

²⁸ Последни часове от животат на император Николай първий. Преведе от руский на българский язык Георгий С. Йошев. Издание първо. Одеса, в типографията Францова, 1856.

имена присъстват тези на мнозина нотабили сред българската емиграция, както и изключително големият брой търговци сред спомоществателите.

Учебната книжнина – оригинална и преводна – създавана от българските книжовници през първата половина на XIX в., идва да задоволи нарастващите нужди на обществото от достъпни, популярни и стремящи се към научност четива, покриващи различни области на светското познание. Някои от учебниците са издържани като такива с характерната за този жанр структура, други приличат повече на „обикновени” книги; някои изрично са заявени като „български” (дори аритметиките!), с което авторите им очевидно са искали да подчертаят етническата принадлежност на текстовете си в едно време на повишена национална чувствителност; някои са написани добре, ясно и четивно, други търпят критика (и не само от съвременна гледна точка), но всички са подчинени на голямата идея – просвещението на изостаналия български народ, който бързо трябва да догони развитите европейски народи.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиева, 2012: *Алексиева, А.* Българската поезия от 40-те и 50-те години на XIX век. Роли на субекта. София: Кралица Маб.
- Данова 1994: *Данова, Н.* Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век. София: БАН.
- Димитров 1987: *Димитров, А.* Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. София: БАН.
- Капралова 2007: *Капралова, Н.* Спомоществателството и нормата през Възраждането. - В: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. София: Гутенберг, 313-334.
- Константинова 2002: *Константинова, Г.* Книжовната дейност на Христаки Павлович. Свищов.
- Кръстанов 1993: *Кръстанов, Тр.* Неофит Хилендарски Бозвели и Емануил Васкидович – съавтори в „Славяноболгарское детоводство”. – В: Неофит Бозвели и българската литература. София, БАН, 110-127.
- Яус 1998: *Jauss, H. R.* Pour une esthétique de la réception. Paris: Gallimard.